

ՀԱՍԽՈՍՈՒԹԻՒՆ

Ճանապարհորդութիւն Պողիկտետի և Հոմեր :

(Տես երես 238)

Ասոնք են հռոմէական պաշտաման առարկաները : Բայց քանի որ Հռոմ աշխարհակալութիւն տարածուեցաւ, իր հպատակ ժողովրդաց աստուածներն ալ ընդունեցաւ, թոյլ տալով ամենուրեք պահելու իրենց իւրաքանչիւր կրօնքը : Բաւական սեպելով միայն պահանջելու իբր հետեանք այն կրօններուն՝ կատարեալ հնազանդութիւն մը հռոմէական հասարակապետութեան օրինացը : Սակայն Հռոմայ մէջ նոր պաշտամունք մը մտնել չկրնար, բայց թէ ծերակոյտին թոյլտուութեամբ : Այսպէս 462 տարւոյն¹ Իտալիայի Զարգտուող սարսափելի ժանտամահի մը պատճառաւ եղաւ որ Ասկլէպիոս Հռոմայ մէջ աստուածութեան պատիւն ընդունեցաւ, և Տիբերին մէկ կողմէ մէջ տաճար մը շինուեցաւ իրեն :

Այս նորանոր գից յաւելուածովը Հռոմայեցոց սովորութիւն մը դարձաւ անոնց թիւը շատցնելը : և այս հակամիտութիւնը մշակութեան փոխուելով այն աստիճանի հասաւ, որ ինչուան անծանօթ թիւ ալ բազմիներ կանգնուեցան : Հոս ճակատագրին օրէնքները ոտքի տակ առնուած էրեւան. մարդն ըստ քմաց աստուածներ կը ստեղծէ, որոնք մարդկային սկզբնաւորութեան մը կը նիքն ունին վրանին : Հռոմայեցոցմէ լուսաւորեալները կը ծիծաղին այս բազմութիւ նորանոր աստուածոց վրայ, և կ'ըսեն կատակով թէ իրենց քաղաքին մէջ աւելի դիւրին է աստուծոյ մը հանգիստը քան թէ մարդու : Հալարումէկ անանկալ պարագաներ անդադար այս կարգէ գուրս աստուածածնութեանը առիթ կու տան, որով անկարելի է իմանալ թէ ո՞ր կանկ պիտի առնուանիկայ : Տատիոս Թագաւորը Հռոմայ լուսիքները մաքրել տալով, անծանօթ աստուածուհւոյ մը արձանը գտուեցաւ : և չգիտնալով ինչ աստուած ըլլալը, գտուած անդունի անուամբ կոչեցին, որով Լուսիայ տաճարը ծնաւ : Տուլուս Ոստիլիոս, պատերազմի մը մէջ սարսափած տեսնելով իրեն զինուորները Ալբայեցոց յանկարծական տեղիք տալէն, ուխտեց որ Երիւնդի տաճար մը շինէ, ու կատարեալ յաղթութիւն ստացաւ : Գաննի կոտորածէն ետքը, Աննիբալ Հռոմը առնելու առիթը ալ բոլորովին կորսնցուցած ըլլալով, այս սխալմունքին յիշատակ Դաւրիան աստուծոյն արձան մը կանգնեցին : Կեղտաց մեծ արշաւանքէն քիչ մը առաջ, Եստայի սրբազան անտառին մէջէն ձայն մը քաղքին բարբարոսներէն առնուիլը գուշակեց, թէ որ շուտով մը պարիսպները նորէն բարձրացընելու չըլլային : Այս

¹ Այս գրութեան մէջ յիշատակուած բոլոր թուականները Հռոմայ հիմնարկութենէն առնուելու է :

աղգարարութեան կարեւորութիւնը դիպուածը հանդիպելէն ետքը իմացուեցաւ : Բայց ասոր յիշատակը պահելու համար՝ Խոսիդոնիէան աստուծոյն տաճար մը շինեցին, և այս աստուածն է՝ զոր ատենաբանք ինչուան հիմա իրենց օգնութեան կը կանչեն :

Աստուածացուցին իբրեւ աստուածութեան ուղիղակի բղխմունք՝ Չլուսիւնիւն, Օֆուսիւնիւն, Յուսիւնիւն, Ալպուսիւնիւն, Արտուսիւնիւն, Միսիւնիւն, և Բալթը : Նոյնպէս առանձին առանձին բազմիներ նուիրած են Երիւնդիւնիւն, Ասիւն, Փրիսիւն, և Արտուսիւնիւն : Իսկ Յուսիւն տաճարները շատ են : Հասաքս երաշխաւոր կը բռնեն դաշնաց ու խոստմունքներու : և ամենէն սրբազան երգումը Հասաքս կամ Փիսիւնիւն Արամալադայ վրայ կ'ընեն :

Տեսեր եմ ուսեալ մարդիկ, որ այս աստուածոց բազմութենէն ձանձրացած՝ կ'արհամարհեն անոնց պաշտամունքը, անոնց գոյութիւնը կ'ուրանան, և ինչուան նոյն իսկ աստուածոց գերագուծին գոյութիւնը, հաստատելով որ Արեւէն զատ ուրիշ աստուած մը չկայ : Այսպէս ահա աւելորդապաշտութիւնը զմարդիկ ամբարշտութեան կը տանի, և երեւակայեալ աստուածներ ընդունել տալ ուզելով, ճամբարիտ աստուածոց մեծարանքն ալ կ'անհետացնեն :

Հոս դիք մարդը ծնանելուն պէս իրենց պաշտպանութեանը տակ կ'առնուին զան, ու կենաց բոլոր ընթացքին մէջ անոր առաջնորդ կ'ըլլան : Հաղիւ թէ կը յղանայ, մեկէն Վիսիւս և Սիւսիւս կենանք և զգացմունք կու տան անոր : Նախիւս գիցուհին ծնանել կու տայ : Նախիւս իննէրորդ օրը կը հասցնեն զայն, որ օրը ծնողքն անոր անուն կը դնեն : Վիսիւս անոր տղայական լացերը կը հանգարտեցնեն : Երեսու ուտել կը սորվեցնեն, Պափիւս խմել : Պափիւս վախէն կը պահէ : Օֆուսիւս ոտկները կը կարծրացնեն : Վիսիւսիւս, Հիսիւս աստիճանաբար պատանեկութենէն ինչուան ամուսնութիւն կ'առաջնորդեն անոր, և Սիսիւս անոր ծերութիւնը կը խնամարկէ :

Բաց 'ի այս պաշտպան աստուածներէն, ամէն մարդ ունի իր առանձին ոգին, որ իրմէն ամենեւին չբաժնուիր : Ասոնք այն ոգիներուն կը համապատասխանեն, որոնց մէջ ըստի Դաւի կամ Եսայ կը զուրցենք : Այս ոգին կը հսկէ անդադար այն անձին վրայ, որուն որ որոշեր է զինքը ճակատագրիւ : Կ'ուրախանայ կամ կը տրամի թէ որ անիկայ երջանիկ կամ դժբաղդ է, որով կերպով մը միջնորդ է անոր և աստուածոց մէջ : Կանանց ոգիները Յուսիւս կանացի անուամբ կը զանազանուին : Ունին նաև իրենց յատուկ ոգիները՝ ժողովուրդք, գաւառք և քաղաքք, որոնց այլ և այլ խորհրդական նշանակներով արձաններ կը կանգնեն : Ոչ երբէք հռոմայեցի մը իր ծննդոց օրը իր ոգւոյն զոհ ընելէն կը պակսի, և զոհն ալ խուսկ, ծաղիկ և գինի է : Բայց կենդանի զոհեր ընդունելի չեն :

Այն մարդիկն որ գիւղական կեանքը կը սիրեն, պէտք է որ զարդարէին բնութիւնը իրենց հնարած աստուածներովը : Եւ իրօք ալ ըստ Հռոմայեցոց Սիսիւս նոր արմտիքները կը խնամէ : Նախիւս կ'ամփոփէ ու գրեթէ կը կապէ զանոնք հասկերուն մէջ : Տափիւս ցորեննոցներուն մէջ կը պահէ զանոնք : Պիսիւս անոնց մաքրութիւն ու

աղացուիլը կը գիւրացընէ : Կոյն իսկ կենդանիք ալ զուրկ չեն յատուածոց . Հիւրդնս՝ ձիոց վրայ կը հսկէ . Բաբնս եղանց վրայ . Մէլնէ մեղունները կը խնամէ : Այս գիշ պատկերները միշտ իրենց պաշտպանութեան տեղերը կը զետեղուին՝ այն պիտի կերպարանքով մը շինուած , որ իրենց ստորագրութիւնները հասկըցունին :

Փէրնիս պարտիզաց և անտառներու աստուածուն է : Ազատագիրները զանիկայ իրենց պաշտպան կը համարին , որովհետեւ իր տաճարին մէջն է որ ազատութեան գլխարկը կ'ընդունին : Գեղերը ամէն մէկ քայլ առնելու՝ Տէրիս կամ սահմաններու աստուծոյն պատկերները կը տեսնեն , որ գաշտերուն սահմանը որոշող քառակուսի քարեր են , կամ ծառի կոճկեր , զորոնք տեղերնէն խախտելը գլխապարտութեան յանցանք է , մանաւանդ թէ սրբապղծութիւն . այսպէս կրօնքը քաղաքական ստացուածոց պաշտպան կը կենայ :

Այս բազմաթիւ աստուածները փրկստփայական աչքով մ'որ նայուելու ըլլան՝ կրնան թերեւս տեսուիլ իբրեւ ճշմարիտ գիշ արուած անուղղակի յարգութիւն մը , անոնց բարերարութիւններն անձնաւորելով : Սակայն Հռոմայեցիք աստուածացուցին ինչուան նաև ամենէն դարչ առարկաները և ամենէն անպարկեշտ և անբարոյական գործողութիւնները . ասանկով դրուեցան իրենց Կրէտիս և Սփէրիս-Լիս աստուածները , և Մէլիս-Լիս և Պէրս-Լիս աստուածները . ինչուան նաև անորէն Լիս-Լիս , գողոց պաշտպան աստուածուն էին , իրեն տաճարն ունի Հռոմայ մէջ . և Ալիս-Լիս աստուածուն էին հրապարակաւ կը պաշտուէր իրաւասարդ կնկան մը կերպարանք որ առաքինութիւնը ոտքի տակ կ'առնուէ :

Ոչ երբէք Յոյնք այս աստիճանի ցածութեան հասած են : Կը սխալին երբեմն իրենց առաստուածս ընծայած յարգանքը մէջ , իրենց տկարութեցը ենթակայ կը համարին զանոնք , սակայն միշտ կը պաշտեն զնոսա իբրեւ աղբիւր ամենայն բարեաց , և ամենայն արդարութեան և ամենայն առաքինութեանց :

Բայց ճշմարիտն ըսելու համար՝ այս մղեցնութեան ու ինքնահաճ կամաց արգասիքներէն շատը կանոնաւոր պաշտաման մը առարկայ չեն : Զանոնք ներկայացընող արձանները գրեթէ տան մը ամէն կողմը կը գտուին , որուն նաև ամենակարեւոր զարդ մ'ալ կ'ըլլան . սակայն ոչ միայն կրօնական գաղափարներ չեն զարթուցաներ , հասկանալի հազիւ թէ տանտիրոջն աչքին կը զարնեն անոնք : Աւելի ունակութեամբ է որ անոնց օգնութիւնը կը մաղթուի՝ քան թէ բարեպաշտութեամբ . և թեթեւ զոհեր կը մատուցանեն անոնց , ու հասարակօրէն պարզ պատկով մը բաւական պատուած կը համարուին :

Բարձրագոյն գիշ , երկրորդ կարգի աստուածոց և նաև ստորնագոյն գիշ ընծայուած են բոլոր այս քաղքիս մէջ բովանդակուած բազմաթիւ տաճարները , ուր որ հասարակաց կամ առանձին հանգիստար զոհեր կը մատուցուին : Այս տաճարներուն մեծ մասը , որ չորս հարկերէն աւելի են , ուխտի առթով շինուած են՝ կամ հիւպատոսներէն և կամ զօրավարներէն , ծերակուտին և ժողովրդեան տրիբունիք հաւանութեամբ : Ամենէն աւելի հռչակաւորն , ինչպէս միանգամայն ամենէն

նէն աւելի փառաւորը , Կապիտուլեան Արամազդայ մեհեանն է . արդարեւ իրաւ է որ ամէն աշխարհի , ինչպէս նաև ամէն կրօնքի մէջ , միշտ մարդուս մտածութիւնները առ մինն և ընդհանուր Աստուած կը գիմեն , որ է հայր կենդանեաց և արարիչ բնութեան : Արամազդ ոչ միայն առաջին աստուածն է Հռոմայեցոց և մեծագոյն պատիւ կ'ընդունի , այլ նաև կը պաշտեն զինքը զանազան անուանակոչութիւններով և տաճարներով , զորոնք այլ և այլ առթիւ մէջ իրեն շինեցին : Փէրնիս-Լիս Արամազդայ տաճարը Հռոմայ հնագոյն տաճարն է , Կապիտուլեան լեռան վրայ կանգնուած , որուն երկայնութիւնը հազիւ տասը հինգ ոտք կը հասնի . ու իր վրան նայողը մէկէն կը նշմարէ նոր ծնած քաղքի մը տկար ճգունքը : Կոյն տեղը առաջ ծեր կաղնիի մը կոճիւր կար , ուսկից կախեց Հռոմուլոս Կեկիննացոց թագաւորին զէնքերը , զորն որ պատերազմին մէջ իր ձեռքովը սպաններ էր : Այս պատճառաւ է որ մինչև հիմա նոյն տաճարին մէջ կը նուիրուին զբաւարարական խաղեր , այսինքն այն կողպուտան որ զօրավար մը իր ձեռքովը կը յափշտակէ յաղթուած թշնամեաց զօրավարէն . և գիտուած է որ տաճարին շինութեանն է ի վեր՝ միայն երկու հռոմայեցիք այս տեսակ կողպուտութեան պարծանքն ունեցեր են : Պատերազմի մը մէջ որ Հռոմայեցիք Ալեքսանդրոց առջնէն կը փախչէին , Հռոմուլոս յօգնութիւն կանչեց զԱրամազդ Սփերիս . և յաղթութեանէն ետքը Պալատինեան լեռան ստորոտը իրեն տաճար մը կանգնեց : Լափնէան Արամազդ կը պաշտուէ հոս ի յիշատակ Լատինի քառսունը եօթը ժողովրդոց միաւորութեանը : Տարկուինիոս Գոռոզն ի պատիւ նորա չքեղ հանգեսներ հաստաւեց , որոնց մէջ որ այս քառսունը եօթը ժողովրդոց երեսփոխաններէն իւրաքանչիւրը աստուծոյն նուիրուած ցուէն մէյմէկ մաս կ'ընդունին : Իսկ Յաւիթ Արամազդայ տաճարն ուխտի կանդնուեցաւ Պապիրիոս Կուրսորէն՝ Կեղտաց և Սամիլացոց վրայ ըրած փառաւոր յաղթութիւններէն ետքը :

Յունոնի կամ Հերայի ալ այլ և այլ բազմիմեք կանգնուած կան Հռոմայ մէջ : Յունոն Պրոսպերոս նոր հարսանց պաշտպանն է . Յունոն Կիսիս էրիկ . ներէն օգնութեան կը կանչուի որ անոնց կուսական գօտին քակէ . Յունոն Լիսիսեան տղաբերքին ցաւոց ժամանակը խնամտանողն է . Յունոն Մարսոս գերդաստանին կառավարութեանը վրայ կը հսկէ . Յունոն Յոսոս ամուսնութեան լուծը թեթեւ և բարեբաւտիկ ընելու խնամատարն է : Յունոն Միսիս գրամոց պահապանն է . անոր համար է որ իր տաճարին մէջ կը հաւաքեն զայն : Աւելի տինեան լեռանը վրայ կը տեսնուի Յունոն Թուրոս-Կոյն տաճարը , ուր որ Կամիլոս Վէյայէ բերած Յունոնի արձանը գրաւ :

Արեւի գլխաւոր տաճարը քաղքին պարիսպներէն դուրս է : Երբ զօրավար մը պատերազմի կ'երթայ , այն տաճարը կը մտնէ , և աստուծոյն աչքը ուժով շարժելով՝ հփէ , կ'աղաղակէ անոր , հփէ ծաւալեալ իր իշխանութեանը վրայ :

Միթէ կարելի է որ Արեւի որդիքը մոռնային զԲելլոն : Այս գիցուհին պարիսպներէն դուրս Կարմենեան դրանը մօտ չքեղ տաճար մ'ունի : Հոն կ'ընդունի ծերակոյտը այն գեսպանները ,

զորոնք քաղաքը մտցրնելու չվստահիր . և դարձեալ հոն յաղթական զօրավարները իրենց յաղթանակը կը խնդրեն , որովհետեւ քանի որ բանակին հրաման նաւարուծութիւնը ձեռքերնին է , հռոմ մոնելու հրաման չունին :

Յանոս , խառնոյ գիտցուած թագաւորներէն հնագոյնը , իր ժողովրդէնէն գեռ յարգութիւն կ'ընդունին : Այսուի որ ինքը սորվեցուցած ըլլայ որթ անկելը , ցորեն ցանելը , հաց շինելը , և առաւել քան զամենայն՝ աստուածները մեծարելը : Իր այսչափ բարերարութեանցը համար աստուածոց կարգը դասուեցաւ . և հասարակաց զոհերուն մէջ ամենէն առաջ իր օգնութիւնը կը մատուցէին : Զինքը երկու երեսով կը ներկայացընեն , ի նշանակ անցելոյն և ապագային , որոնց վրայ այս իմաստուն թագաւորը շատ կատարեալ ծանօթութիւն ունեցր է կըսուի : Տուներուն գոհերը , որ էանէն կը կոչուին , իրեն նուիրեալ են . ինչպէս նաև տարւոյն առաջին ամիսը՝ էանուար (յունուար) : Հռոմուլոս փորոնին քովը իրեն տաճար մը շինեց , որուն նուաճ պղնձէ գլխեր դրաւ , որոնք միայն պատերազմի ժամանակ կը բացուին : Հարցուցի թէ ինչպէս սկսաւ այս սովորութիւնը , և ըսին ինծի՝ թէ «Տաճարը կը բացուի որպէս զի խնդրեն աստուծմէն որ չուտով դարձ տայ այն քաղաքացւոց՝ որ հայրենեաց համար կը կռուին . սակայն խաղաղութիւն եղածին պէս կը դոցուի , որպէս զի խաղաղութիւնը տաճարին մէջ մանելով , որ իրեն ապաստանն է , չյարենայ մէյ մ' ալ դուրս ելլել » : Այս ընդունայն յարգութիւնները կրնան համեմատուիլ անոնց հետ , որ հոս անծանօթ աստուածոց կը արուին . վասն զի գիտուած է որ նուաճէն ետքը Յանոսին տաճարը մէկ անգամ միայն գոցուեցաւ , առաջին Պունիկեան պատերազմը լրննալէն ետքը :

Սակայն չեմ ուզեր հոս նկարագրել քեզի բոլոր մէկալ անթիւ տաճարները՝ որոնցմով զարգարուած է այս փառաւոր քաղաքս : Բաւական է քեզի գիտնալ որ ամէն նշանաւոր գիւղուած , ամէն հասարակաց դժբաղդութիւն , ամէն կարգէ դուրս գործողութիւն՝ պատճառ եղած է այս յիշատակարաններէն մէկու մը կանգնուելուն , յիշատակարանք ոչ միայն բարեպաշտութեան , այլ փանդամայն և շքեղասիրութեան : Հռոմուլոսին մահուան ժամանակը հազիւ թէ երկու տաճար կար : Նուաճ կանգնել տուաւ տաճարներ Ելէլէն Արմալաքայ , Եփայ , Հափաթաթէն , և ուրիշ աստուածոց , և նոյն իսկ Հռոմուլոսի , որն որ Մինովսի պէս արժանացաւ աստուածոց կարգը դասուելու մարդկանց ըրած բարւոյն համար :

Բայց ի այս բուն տաճարներէն՝ կան դարձեալ Հռոմայ մէջ նուիրեալ շէնքերու կամ տուներու անհամար բազմութիւն մը՝ էֆէս , ֆլէ անուանեալ , որոնք ստորին աստուածոց ընծայուած են . ասոնց մէջ կրօնական հանգէտները կը կատարուին՝

1 Այդ մեկնութիւնը որ Ովիգիոս տուած է , բանաստեղծական է , բայց ոչ համոզիչ : Աւելի հաւանական է կարծել որ Յանոսէն խաղաղութիւնը կը խնդրուէր , զորն որ ընդունելէն ետքը՝ ազօթք ընելու պատճառն ալ կը գաղթէր :

ըստ նոյն ծիօնի որ տաճարներուն մէջ ի գործ դրուին : Սակայն տարբերութիւնն այս է , որ տաճարները կղզիացեալ են և շատ բարձր դրքի վր շինուած , կամ գոնէ այնչափ բարձրութեամբ , քանի մը աստիճաններով վեր ելլցուի . ուր ընդհանուր նուիրեալ տուները որ և իցէ տեղ չենուած են , և շատ անգամ տուներու մէջ խառնուած : Բաց ասկէ , այս տուները ոչ երբէք կ'ընդունին ի հաւասնայից , ինչպէս կ'օրհնուին տաճարները . որն որ էական տարբերութիւն մ' է :

Զոհ ընելուն կերպը կը զանազանի աստուած ընտելութեանը համեմատ : Երկնից աստուածոց իր բազին յատուկ է , իսկ դժոխայնոց՝ երկու : Աշխններուն կը նուիրեն խունկ և գինի . իսկ եկրորդներուն՝ կաթ : Երկնայնոց ողջակէզնէ ձերմակ են , և անզոյց թուով . և սպաննելու ժամանակ անոնց գլուխը գէպ ի երկնք կը վերցնեն . մահացու հարուածը վերէն գէպ ի վր կ'ուղղեն , և արիւնին անօթներու մէջ կը ժողովու բազիններուն վրայ կը թափեն : Ազօթքն բարձր ձայնով կ'ըլլուին , աչքերով գէպ ի երկնի նայելով : Դժոխային աստուածոց զոհերուն ողջակէզները սև են և զոյց թուով . ասոնց գլուխը գէպ ի գետին կը խոնարհեցընեն . վզին ստոր մտար վիրաւորելով կը սպաննեն , և արիւնին գլխինը փորուած փոսի մը մէջ կը վաղցընեն : Աղօթքը ցած ձայնով կ'ըլլուի և ի խոնարհ նայելով , երբեմն երբեմն ոտքով գետինը կը գըրնեն , որպէս զի խնաց տան այն գից՝ որ անոր տակը կը բռնկին , թէ իրենց յարգութիւն կը արուի :

Ծովու աստուածոց ձերմակ ու սև ողջակէզնէ կը զոհեն ծովեզերքը , անոնց ընդերքը կարելի է զածին չափ հեռու ալեաց մէջ նետելով , գինէն նուէրներով հանգերձ : Աշխարհքի աստուած , նուիրուած ողջակէզները ձերմակ են , որոնց նա բազիններ կը կանգնեն նման երկնից աստուած , բազիններուն : Օդուն աստուածոց՝ միայն գինի մեղր և հոտաւետ խունկ կը մատուցանեն :

Ա'երեայ որ աստուածներէն ոմանք տեսակ , ողջակէզ աւելի կ'ախորժին քան թէ ուրիշ տեսակ : Դեմետրիին ամենէն հաճոյ ողջակէզը մատակ խոմէ յոյի , մշակուած արտերուն ըրած վնասին համար : Երբեմն ալ աղուէս մը կը զոհն իրեն . և ըրովհետեւ անգամ մը պատահեցաւ որ պղափ աղուէս մը տղու մը ձեռքէն փախչելով , որն որ անոր պղոյն վրայ կտոր մը յարգ վառած էր , սպիտակացեալ հնձոց կրակ տուաւ : Նոյն իսկ աքս զաղն ալ շատ ախորժիկ ողջակէզ կը սեպուի :

Ընդհանրապէս Հռոմայեցւոց կրօնական արարողութիւնները Յունաց արարողութիւններու շատ կը նմանին . երբ նոյն աստուածները կը պաւտուին , զանոնք պատուելու եղանակն ալ դժուարաւ կրնայ տարբերիլ : Քանի մը տեղական սովորութիւններ , քանի մը հին աւանդութիւններ զորոնք շատ անգամ մեկնելը դժուարին է , կապ չեն թէ այս ժողովրդեանս կրօնքին սեփական մէկ մը կու տան : Եւ սակայն հիմնական սկզբունքը նոյն է . որով յոյն մը Հռոմայ տաճարներէն մէկը մտնելով , կը կարծէ որ իր հայրենեալ գիւղը կը պաշտէ , թէ որ եղած գործողութեան սրբութեանը աւելի մտադրութիւն ընէ՝ քան թէ անոր պարագաներուն . որովհետեւ նոյն աստուածներն են , և զոհերն ալ նոյն : Միայն քանի մը և

ւելի մանրամասն արարողութիւններ կը գտնուին Հռոմայեցւոց մէջ, որ հմայից գիտութեանը արդիւնք մըն է, այն գիտութեանը՝ որ ամէն բանի կը յարի, ոչ միայն ամենապարզ գործողութեանց, այլ նոյն իսկ ամենէն անտարբեր խօսքերուն, և ինչուան մարդկանց ամենէն աւելի ընտանեկան սովորութեանցն հետ կը միանայ:

Բայց ամենամեծ թշուառութեանց միջոց, որ երբեմն երբեմն հռոմեական հասարակապետութիւնը կորստեան վտանգի մէջ գրին, Հռոմայեցիք այնպիսի կրօնական գործողութեամբ մը փայլեցան, որուն նմանը Եռնաստանի մէջ երեւցած չէ, այսինքն հանգիստաւոր ուխտ ընելով զոհելու աստուածոց բոլոր այն ընտանի անասունները որ առաջիկայ գարնան պիտոր ծնանէին: Այս կարգէ գուրս զոհը, որ հոս նախնային Գարուն կըսուի, միշտ ծերակուտին և ժողովրդեան հաւանութեանը կարօտ է որ կարենայ կատարուիլ: Ամենէն էտքի անգամ ի գործ գրուեցաւ Փարսիոս Մաքսիմոս գիկտատորին ժամանակը՝ երկրորդ Պոնտիկեան պատերազմին դժբաղդութեանց առթիւ: Թէ որ այսպիսի նուէրներ ստէպ տրուէին, անտարակոյս աւելի ծանր մնասներ կը հասցընէին Հռոմայ՝ քան զանոնք որոնց դէմն առնել կ'ուզէր. և ինծի կ'երևայ որ զիք աւելի կը նեղանան այսպիսի նուիրաց վրայ՝ քան թէ կը հաճին: Միթէ պատուէ՞լ է զանոնք՝ անոնց բարերարութիւնները փձացընելով:

Սակայն ի՞նչ անուամբ անուանեմ այն սարսափելի զոհը, որով Հռոմայեցիք կարծեցին օգնական գտնալ զգիտ իրենց զենքերուն՝ այնպիսի վտանգաւոր ժամանակ մը, որ իրենց փրկութիւնը յուսահատելի կ'երևար: Ի՞նչպէս համարձակիմ ըսել քեզի որ Հռոմայ հրապարակի մը մէջ կեղտ երկի մարդ մը և կնիկ մը, և յոյն երկի մարդ մը և կնիկ մը աստուածներուն զոհեցին: Ըստ անգամ Հռոմայեցիք այդպիսի արիւնհաճեղ պատարագաց հանգիստաւոր եղան, որ Տաւրիոյ վայրենի ժողովրդոց արժանաւայել գործողութիւններ են: Ասոնց սկիզբը Հռոմայ հիմնարկութենէն ի վեր է, և իրեն պատմութեան ամենէն պայծառ օրերը նորոգուեցան՝ Պողոսի Եմիլիոսի և Մարկելլոսի ժամանակները, և գուցէ տասը տարի չկայ որ ծերակոյտը մասնաւոր հրովարտակով մը բոլորովին ջնջեց այս տեսակ զոհը: Ի՞նչպէս, կը հարցընեմ ես ինծի, ի՞նչպէս այդպիսի մեծ և բարեսիրտ մարդիկ՝ այս աստիճանի հրէշ անգթութեան մը ինքզինքնին տուեր են, յուսալով ժողովրդեան փրկութիւնը ապահովցընել քսոմնելի անօրէնութիւն մը գործելով: Ահա այսպէս մարդիկ ամենէն սուրբ բաներուն մէջ ալ չափը անցընելով՝ դահիճ կ'ըլլան յանուն մարդկութեան, և սրբապիղծ յանուն աստուածոց:

ՄԱՆՐԱՎԷՊ

Մեռեալ և կենդանի աղբիկ մը:

Այս գարուս սկիզբները՝ 1815ին, փետրուարի 15ին Ռարիզու մէջ գիշերուան մօտ երկու բեռնակիր պատգարակի մէջ դրած գեռահաս ու միանգամայն ծոցւոր կնիկ մը Պուրպ ճամբուն Մայրութիւն (Maternité) ըսուած հիւանդանոցը տարին: Սովորականէն դուրս զինքը ներս ընդունելու շատ դժուարութիւն հանեցին. որովհետեւ նոյն տեղը ծանր հիւանդութեամբ մը բռնուողներ ու մեռնողներ կային. իրաւամբ կը վախնային որ չըլլայ թէ զայս խեղճն ալ ներս առնելով՝ զոհ մըն ալ աւելի ընեն: Բեռնակիրները ըսին թէ «Այս կնիկը Նոր Կամարջին վրայ մարած ինկած էր, և քովը վազողներէն ոչ ոք ասոր ճանչուոր ելաւ: Ար տանին չէին գիտեր. գրպանները խառնեցին, ու անցագիր մը գտան յանուն Սարիամ-Փրանկիսկայի Սէկլը, կնոջ Բեռնարդոսի Սիւնշման, որ կօշկակար էր Ստորին Հոնոս գաւառին Սիւրաճհէյմ գեղը: Բժիշկ մը որ հոն կը գտնուէր, տեսնելով թէ աս կինը ճամբորդութեան մէջ էր, ըսաւ մեզի որ հոս բերենք: Արեմն աղէկ խնամքով նայեցէք զինքը, վասն զի մենք չենք առներ նորէն տանիր»:

Հոն անկողնի մը վրայ դրին խեղճ կինը ու պատգարակն առած ելան գացին բաներնին:

Նոյն գիշերը աս կինը պղտի սիրուն աղջիկ մը աշխարհք բերաւ: Երբ յետ ցաւոց երկանց Փրանկիսկային խեղքը գլուխը եկաւ, թէպէտ և գեռ հեծեծանաց մէջ էր, չկրցաւ իրեն հանդիպած բանին պատճառը իմանալ: Դէկ կը յիշեր իր Սագգաղինէ մեծ քրոջը նամակը, որ Ֆրանգէնրպոյ կարգուած, հարուստ ու անգաւակ էր, և կը գրէր իրեն. «Երկու զաւկի տէր ես, երրորդ մըն ալ հիմա պիտի ունենաս. ասիկայ քեզի ծանր բեռն է, եկուր մեր քովը